

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ХАРАКТЕРИСТИКИ УВАГИ У РОЗУМОВО ВІДСТАЛИХ УЧНІВ

В статті розглянуто наукові підходи до уваги як вагомого показника характеристики розумово відсталих дітей.

Ключові слова: розумово відсталі діти, увага, властивості уваги.

В статье рассмотрены научные подходы к вниманию как весомого показателя характеристики умственно отсталых детей.

Ключевые слова: умственно отсталые дети, внимание, свойства внимания.

Проблема уваги була й залишається однією з актуальних у корекційній психопедагогіці. Вона є предметом спеціального вивчення фізіологів, психологів, педагогів як важливий показник характеристики розумово відсталих дітей. Так, розумово відсталі учні з перевагою процесів збудження суттєво відстають в показниках якості стійкості і розподілу уваги порівняно з учнями, в яких неускладнена форма олігофренії. Школярі з переважанням гальмівних процесів мають найбільш низький показник стійкості уваги. Більшість учнів цієї клінічної групи не здатні до розподілу уваги. Порівняно з іншими групами олігофренів у них дуже вузький обсяг уваги [5].

Як одна з психічних функцій, увага тісно пов'язана з іншими психічними функціями. У роботі "Проблеми розвитку психіки" Л.С. Виготський вказував, що розвиток психіки проявляється у зміні відношень між функціями. В процесі розвитку дитини складається нова система функцій, типи взаємозв'язків між собою характеризуються тим, що функціональні системи виступають єдиним цілим, у якому елементарні психічні функції існують як одна з інстанцій, що входить до складу цілого завдяки зв'язкам з вищими психічними функціями. Міжфункціональні зв'язки Л.С. Виготський розглядав як центральний момент розвитку свідомості людини і як продукт її прижиттєвого індивідуального розвитку. Він вказував, що розвиток психічних функцій здійснюється нерівномірно, вищі психічні функції впливають на нижчі, а порушення у сфері вищих психічних функцій негативно впливають на

розвиток і реалізацію нижчих. Кожній з психічних функцій притаманний свій цикл розвитку, своя хронологічна формула. Поділяючи психічні функції на вищі й нижчі, Виготський довів, що “дослідження вищих психічних функцій та їхній розвиток запевняють нас, що ці функції мають соціальне походження, як в філогенезі, так і в онтогенезі: кожна функція появляється на сцені два рази в двох планах: спершу – соціальному, потім – в психологічному, спершу між людьми як категорія інтерпсихічна, потім – всередині дитини як категорія інтрапсихічна” [с. 196-198]. Лише у навчанні й вихованні увага з неопосередкованої діяльності переходить в опосередковану в процесі все зростаючого самоконтролю виконання.

Увага – одна з вищих психічних функцій. Що ж вкладається в це поняття, яка його сутність? Становлення теорії уваги проходило досить складний шлях на природничо-науковій основі нейрофізіологічних досліджень вищої нервової діяльності, фізіологічних механізмів цілеспрямованої поведінки (І.П. Павлов, І.М. Сеченов, П.К. Анохін, О.А. Ухтомський та ін.).

У понятійно-термінологічному словнику “Спеціальна педагогіка” за ред. академіка В.І. Бондаря увага – це “процес виділення об’єктів психічної діяльності з-поміж багатьох, зосередження на певних об’єктах при одночасному абстрагуванні від інших. Увагу характеризує вибіркоче ставлення до навколишнього світу, коли з великої кількості подразників свідомість виділяє один або кілька... Розумово відсталі, особливо збуджені олігофрени, та діти з переважними ушкодженнями лобних відділів кори головного мозку, характеризуються різким недорозвитком довільної уваги, що спричинено особливостями вищої нервової системи. Тому в роботі з цими дітьми слід надавати особливу увагу розвитку компенсаторних механізмів формування всіх основних параметрів уваги, без яких неможлива навчальна і виховна діяльність, їхній подальший розвиток.” [с. 394 – 395]. “Український педагогічний словник” (автор С.У Гончаренко) трактує поняття уваги як форму психічної діяльності людини, що виявляється в її спрямованості й зосередженості на певних об’єктах при одночасному абстрагуванні від інших. Увагу характеризує вибіркоче ставлення до навколишнього світу, коли з великої кількості подразників свідомість виділяє один або кілька. Увага є необхідною передумовою ефективної діяльності людини, вона запорука успішного навчання, праці. [с.337]. У “Психологічному словнику” за ред. В.П.Зінченка дано наступне визначення уваги: “ Увага – процес і стан налаштування суб’єкта на сприймання пріоритетної інформації і виконання поставлених задач. Теоретично й операціонально увага характеризується рівнем (інтенсивність, концентрація), обсягом (широта розподілу), швидкістю переключення (переміщення), тривалістю і стійкістю” [с.48]. “Логічний словник-довідник” (ред.

Кондаков М.І.) розглядає два види уваги: “розрізняють: 1) мимовільну або пасивну, викликану особливим станом об’єкту і не пов’язану з наперед поставленими суб’єктом цілями, планами, задачами, і 2) довільну, визначену задачею, що стоїть перед суб’єктом в ході тієї чи іншої діяльності” [с.90].

Є.А. Мілерян увагою називає динаміку функціонування організації психічної діяльності тварин і людини, фізіологічною основою яких є джерело оптимального збудження і домінанта. Визначає увагу як форму організації психічної діяльності людини, в основі якої лежить певне співвідношення основних нервових процесів мозку у вигляді джерела оптимального збудження або домінанти. На думку Є.А. Мілеряна, увага як форма організації відображальної діяльності є необхідною умовою утворення нових і удосконалення наявних зв’язків, що лежать в основі будь-якого навчання і виховання. Тому уміння оволодіти увагою школярів є необхідною передумовою успіху навчально-виховної роботи з ними. Як спрямованість і зосередженість психічної діяльності людини на певних об’єктах визначає увагу В.М. Синьов [6, с. 246].

Г.Д. Дубовицька розглядає увагу як спрямованість і зосередженість психічної діяльності, що наявна на всіх рівнях психічного відображення, але реалізується на них по-різному. На сенсорно-перцептивному рівні увага забезпечує реалізацію чуттєвого образу, виступає як підготовчий етап до здійснення перцептивних дій, що забезпечує вибірковість і адекватність сприймання. Внутрішня спрямованість уваги на думку автора проявляється у вигляді уявлень на мовленнєво-мисленнєвому рівні. Вказуючи на порушення уваги, Г.Д. Дубовицька довела, що порушення концентрації уваги в дітей проявляється у відволіканні від діяльності, а вузькість і недостатність об’єктів проявляється у обмеженому числі утримуваних асоціацій ознак явищ, які наявні у свідомості.

Вивчаючи увагу, її фізіологічну основу вчені вбачали в механізмах, які визначають вибіркоче протікання процесу збудження і лежать в основі уваги. На думку О. Ухтомського (праця “Вчення про домінанту”) збудження розподіляється по нервовій системі нерівномірно, і кожна інстинктивна діяльність, як і умовно-рефлекторна, може мати в нервовій системі місця оптимального збудження, які набувають домінуючого характеру. Вони переважають над іншими і гальмують існуючі поряд з ними джерела збудження, проте набувають здатність навіть посилюватися під впливом дії сторонніх збуджень. Їх О. Ухтомський назвав домінантами, а домінанту розглядав як фізіологічний механізм уваги. Також О. Ухтомський виділив дві ознаки, що лежать в основі відносної стійкості уваги: наявність стійкості процесів відображення реальної дійсності, які виникли один раз та продовження їх за інерцією в умовах зупинення дії подразників, що викликають ці процеси за рахунок інших субдомінантних збуджень.

І.М. Сеченов відносив увагу до свідомості, вважаючи, що виникнення свідомості можливе лише за наявності певного процесу відображення дійсності в мозку людини, яка психологічно і складає увагу. І.П. Павлов довів, що організацію роботи великих півкуль головного мозку забезпечують в кожен даний момент цілеспрямовані процеси відображення і ... свідомий характер поведінки людини в оточенні свого середовища. З огляду на це він зробив висновок про зв'язок свідомості з увагою і про значення уваги в свідомій діяльності людини, що важливо для навчання розумово відсталих дітей і корекції їхньої уваги.

Вивчали увагу й нейрофізіологи. Так, О.Р. Лурія у роботі “Лекції із загальної психології” (на рос. мові) вказав на роль нейрофізіологічних механізмів активації. У визначенні уваги вбачав дві групи факторів, що становлять її складову. До першої групи відніс фактори, які виражають структуру зовнішніх подразників, що доходять до людини (структура зовнішнього поля). Другу склали фактори, які відносяться до діяльності самого суб'єкта (структура внутрішнього поля). Розглядав увагу людини залежно від структури її діяльності, оскільки увага відображає протікання структури діяльності людини, будучи механізмом її контролю. Це дало змогу розглядати увагу як одну з “найбільш суттєвих сторін діяльності людини”. Основу уваги О.Р. Лурія вбачав у орієнтувальному рефлексі й наголошував, що він може бути викликаний і умовним подразником. “У людини таким сигналом може бути слово, яке легко викликає в неї явища підготовки, настороження, очікування появи сигналу” [с. 177]. Вчений довів, що ретикуляторна система зв'язує кору головного мозку зі стовбурними утвореннями двобічними зв'язками і має не лише загальний, а й вибірковий вплив. Висхідна ретикулярна система лежить в основі біологічно обумовлених форм активації, а нисхідна забезпечує вищі форми вибіркової активації організму стосовно конкретних задач, які виникають перед людиною. Вивчаючи нейрофізіологічні механізми уваги, О.Р. Лурія вказував, що “вищі, довільно регульовані форми уваги, проявляються насамперед у дитини в підкоренні поведінки мовленнєвим інструкціям дорослого” [с. 185]. Цей висновок для нас дуже важливий, оскільки прямо вказує на роль інструкції як словесного методу, який забезпечує виховання уваги в розумово відсталих учнів у навчально-виховному процесі.

О.Р. Лурія довів, що мовленнєва інструкція може викликати сильний і разом з тим чітко вибірковий вплив, створюючи стійке домінуюче джерело збудження і змінюючи звичайні силові відношення в дії подразника. “Можливість регулювати процеси активації шляхом мовленнєвої інструкції є одним із важливих психофізіологічних механізмів людини. Вона складає фізіологічну основу вищих специфічно людських форм уваги, а реєстрація впливу мовленнєвої інструкції на протікання об'єктивних симптомів орієнтувального

рефлексу є одним з найбільш важливих психофізіологічних методів вивчення уваги людини, а потім, набагато пізніше, в формуванні стійких видів саморегулювальної довільної уваги дитини” – вказував вчений [с. 180]. О.Р. Лурія також відповів на те, що забезпечує увагу: “увагу ... забезпечують сигнали, які вказують на те, що задача ще не виконана, справа не завершена... Увага людини визначається структурою її діяльності, відображає її протікання і слугує механізмом контролю. Все це робить увагу однією з найбільш суттєвих сторін діяльності людини.” [с.168]. Зважаючи на це, він визначив функцію уваги: “функцією уваги є вибірковий характер свідомої діяльності, який у однаковій мірі проявляється в нашому сприйманні, і в рухових процесах, і в мисленні.” [с. 165].

Значна роль у вивченні особливостей уваги та виховання її у розумово відсталих дітей належить відомому психологу Л.С. Виготському. Як і О.Р. Лурія, Л.С. Виготський надавав мові провідного значення у вихованні уваги в дитини. У роботі “Проблеми розвитку психіки” (на рос. мові) він писав, що “завдяки мові дорослі направляють увагу дитини і лише на основі цього сама дитина поступово починає оволодівати своєю увагою” [с. 232]. Вивчаючи утворення понять у розумово відсталих дітей, Л.С. Виготський вказував, що “... неможливість утворення понять полягає у дебіла насамперед у неможливості слідувати у спрямованості своєї уваги по дуже складних шляхах, на які йому вказують слова. Тому важлива функція слова, пов’язана з виробленням понять, стає для них недостатньою насамперед тому, що у них недорозвинені вищі форми довільної уваги” [с. 238]. Досліджуючи утворення понять, вчений довів, що процеси абстракції витікають з “правильного” спрямування психіки, а спрямована увага відіграє значну роль у формуванні понять і абстракцій. Причину недорозвитку уваги в розумово відсталих дітей психолог вбачав у недорозвитку їхнього інтелекту, внаслідок чого діти не оволодівають усіма мовленнєвими функціями, а отже, і функцією уваги. Крім того, Л.С. Виготський дав визначення довільної уваги: “... довільна увага і за складом, і за структурою, і функціями є не просто результат природного, органічного розвитку уваги, а результат її змінення й перебудови під впливом зовнішніх стимулів – засобів” [с. 217]. Розглядаючи виникнення довільної уваги, вчений відмічав, що вона виникла в силу необхідності під тиском потреби і поряд з успіхом розумового розвитку. Довільну увагу називав “удосконаленим апаратом” “продуктом цивілізації”. Перейти від уваги мимовільної до уваги довільної людину заставив прогрес у галузі розумового розвитку. Як засіб корекції довільної уваги розумово відсталої дитини Виготський визначив гру, оскільки у грі реакція вибору дозволяє керувати увагою дитини.

Які ж властивості уваги з огляду на визначення її сутності? На це питання відповідь знаходимо у різноманітних роботах, присвячених

проблемі уваги. Так, Є.А. Мілерян вказує, що увагу можна визначати як форму організації психічної діяльності людини і тварин, що проявляється у її спрямованості, зосередженості, відносної стійкості. Дане визначення уваги вказує на основні її властивості, а виключення хоча б однієї з її властивостей веде до зникнення явища, названого увагою. Характеризуючи основні властивості уваги, дослідник довів, що фізіологічною основою функціонування психічної діяльності людини є джерело оптимального збудження і домінанта, а фізіологічною основою спрямованості уваги є закономірності руху й взаємодії основних нервових процесів. Стійкість, як одну з суттєвих властивостей уваги допоможе правильно зрозуміти знання закономірностей утворення й функціонування джерел оптимального збудження. Аналізуючи особливості довільної уваги, Є.А. Мілерян вказував, що вона забезпечує цілеспрямованість і довільність трудової діяльності учнів на уроках у процесі навчання, оскільки використання другої сигнальної системи створює умови для виникнення якісно нової свідомої відображальної діяльності людини, що організується в формі довільної уваги. Для нас ця вказівка дослідника є важливою, оскільки у розумово відсталих учнів друга сигнальна система порушена, вони не можуть використовувати її повноцінно, тому що слова, ці “сигнали сигналів” не виконують свого прямого призначення і не стають “сигналами сигналів”, оскільки інтелектуальна недостатність спричиняє порушення довільної уваги .

В.І. Страхов вивчав інтелектуальну увагу в процесі зображувальної, спортивної і навчальної діяльності учнів 7-10 класів масової школи в її динаміці і психологічній стадіальності, починаючи з її першочергової актуалізації у вирішенні конкретної задачі і в продовженні аж до завершення виконаної роботи. Дослідник довів, що для інтелектуальної уваги характерні: єдність мислення і зосередженості, наявність пізнавальної задачі, які визначають внутрішню логіку уваги і мовленнєве керування увагою в процесі діяльності. Водночас він визначив структурні компоненти інтелектуальної уваги: цілісна й диференційована зосередженість, перспективна й повернена форми спрямованості інтелектуальної уваги, вказав її функції: пошукова, антиципірувальна, контрольно-коректувальна. Характеризуючи інтелектуальну увагу, автор наголосив, що для її розвитку мовлення виконує пізнавальну й регулювальну роль. В.І. Страхов переконливо довів, що “пізнавальна спрямованість уваги є психологічним фактором організованості в діяльності і необхідною умовою підвищення ясності, поглиблення й підзвітності в діяльності” [7, с. 36].

Розкриваючи функції уваги, О.В. Гуніна вказує, що увага забезпечує вибіркоче ставлення до предметів, явищ, ситуацій, допомагаючи свідомості людини зосереджуватися на значущих об'єктах і мати чітку інформацію про них. Обсяг уваги забезпечує отримання на належному

рівні інформації, яка спрямовує свідомість людини на певний об'єкт. Крім того, обсяг уваги характеризує здатність людини переробляти інформацію.

І.І. Ахтамянова розглядала питання, що стосуються регуляції й саморегуляції уваги. На її думку здатність до розподілу уваги визначає успішність як навчання, так і практичної діяльності, оскільки регулятивна функція уваги полягає в організації як психічної, так і практичної діяльності людини. Зважаючи на це, у розумово відсталих школярів потрібно коригувати регулятивну функцію уваги.

Досить детально у своїх роботах регулювальну функцію уваги розкрив М.Ф. Добринін. Зокрема він довів, що регулювальна функція уваги проявляється в тому, що за допомогою уваги виділяється та мета, яка є для особистості в даний момент найбільш значимою, а все решта відстороняється. На значення оволодіння дитиною прийомами регулювання уваги вказує й Л.П. Набатнікова, вважаючи регулювання уваги виключно важливим для розвитку стійкої довільної уваги. З метою розвитку стійкої уваги дослідниця пропонує насичувати діяльність значимим для дитини змістом.

Т.В. Мазур, дослідивши розвиток стійкості уваги в процесі сприймання усного вербального матеріалу молодшими школярами, дійшла висновку, що стійкість уваги опановується завдяки спеціальному тренуванню. Автор довела, що навіть за достатньо мотивованого процесу слухання та протікання його в належних акустичних і гігієнічних умовах, сторонні асоціації, які виникають у процесі сприймання усного вербального матеріалу, негативно впливають на стійкість уваги. Дослідниця визначила дві групи факторів, які впливають на стійкість уваги: 1) об'єктивні: якість вербального матеріалу, тривалість часу слухання; гігієнічні умови, в яких протікає слухання; мотиви слухання, що їх висуває учитель: сприймання відомостей, необхідних для вирішення тієї чи іншої задачі, поповнення загального запасу знань з матеріалу програми;

2) суб'єктивні: прийняття учнем мотивів, висунутих учителем; психічні властивості учнів: загальні розумові здібності, сформованість морально-вольової сфери, розвиток мислення, міра розвитку зорової репродуктивної уяви. Тому підвищення ефективності шкільного навчання потребує стійкого інтересу й активної уваги до матеріалу, що вивчається. Відбір інформації, що поступає, ефективність її сприймання й аналіз, осмислення забезпечує спрямована увага, завдяки якій знижується кількість помилок. Адже в процесі слухання у розумово відсталих учнів тільки-но створений образ повинен змінитися новим, що відображає наступний відрізок тексту. Для даної категорії школярів це недоступно, оскільки в цьому випадку задіюється довільне асоціювання, спрямованість якого задає сам текст. Якщо цей процес здійснювати безперервно, то, як доведено Т.В. Мазур, виникнення сторонніх асоціацій стає неможливим. Як одну з умов дотримання стійкості уваги

дітей Г.М. Угарова вбачає у мовленні учителя, яке повинно бути емоційно насиченим, не монотонним, організовувати активну розумову діяльність школярів. Швидкість викладу нового матеріалу повинна бути оптимальною, щоб дати учням можливість активно його засвоювати. Як вказує дослідниця, підтримка уваги вимагає належної мотивації навчальної діяльності школярів, пробудження і виховання їхніх учбових інтересів. Оволодіння увагою вимагає знання тих закономірностей, яким вона підкоряється. Говорячи про шляхи підтримання і виховання уваги, як умови її мобілізації і підтримки дослідниця визначила чіткість поставленого завдання, зв'язність і послідовність викладу навчального матеріалу, активізацію пройденого матеріалу. Дослідження Т.Г. Захарової присвячене вивченню особливостей переключенню уваги й темпу психічної діяльності. Переключення уваги автор розглядає як навмисну зміну спрямованості свідомості у відповідності з новою діяльністю, а темп психічної діяльності – як швидкість переходу від виконання однієї операції до виконання іншої, що дещо від неї відрізняється. Дослідниця довела, що переключення уваги в процесі виконання сенсомоторної діяльності менш значимі, ніж в процесі виконання інтелектуальної діяльності.

Як вищий ступінь організованості мисленнєвої діяльності Б.І. Айзенберг розглядає розподіл уваги, що виражається в контролі свідомості за декількома думками, які протікають одночасно, та оперування ними відповідно до умовного задуму. В процесі пізнання розподіл уваги виступає як одночасне врахування різноманітних сторін предмету, що вивчається, розгляд ряду явищ з певної точки зору. Дослідник виявляв шляхи комплексного вивчення розподілу уваги у дітей різного віку масової та допоміжної шкіл і корекції її порушень [1]. С.В. Лієпіня, вивчаючи особливості уваги учнів молодших класів допоміжної школи, довела, що у школярів з неускладненою формою олігофренії спостерігається найменше відставання від норми в показниках обсягу уваги, стійкості, розподілу, а також в динаміці розвитку цих властивостей [3]. І.М. Бгажнокова звернула увагу на залежність якості засвоєння знань розумово відсталими учнями від сформованості уваги, яка у цієї категорії школярів характеризується цілим спектром порушень: малим обсягом, низькою стійкістю й переключенням, малою довільністю. Між тим, як вказує С.М. Рибальченко, концентрація уваги стає умовою успішного виконання діяльності лише в тому випадку, якщо поєднується з іншими властивостями, зокрема концентрація уваги пов'язана з її стійкістю і залежить від тих же умов, які визначають останню.

Отже, розуміння сутності уваги і знання засобів її корекції забезпечить оптимізацію знань та умінь розумово відсталих учнів.

Список використаних джерел

1. Айзенберг Б.И. Распределение внимания в мыслительной деятельности учащихся массовой и вспомогательной школы: автореф. ... канд. психол. н./ Институт дефектологии АПН СССР. – М., 1986. – 16 с.
2. Кузнецова Л.П. Компетентний підхід до розуміння властивостей уваги молодших школярів // Початкове навчання та виховання. – 2006. – №15. – С. 17–29.
3. Лиепиня С.В. Особенности внимания учащихся младших классов вспомогательной школы // Дефектология. – 1977. – №5. – С. 20-25.
4. Лурия А.Р. Лекции по общей психологии. – СПб: Питер, 2006. – 320 с.
5. Петрова В.Г., Белякова И.В. Психология умственно отсталого школьника. – М.: Академия, 2002. – 160 с.
6. Синьов В.М., Матвеева М.П., Хохлина О.П. Психологія розумово відсталої дитини: підручник. – К.: Знання, 2008. – 359 с.
7. Страхов В.И. Внимание в процессе деятельности: автореф. д-ра психол. наук / Институт педагогики АПН СССР. – М. :, 1978. – 49 с.

Development of attention mentally of backward children will become better considerably, if to develop his components in intercommunication.

Keywords: mental backward child, attention, properties of attention.

Отримано 06.12.2010 р.